

UDK 316.4.063

Primljeno:

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mira Ćuk, Andrea Rakanović Radonjić

SOCIJALNA PODRŠKA STUDENTIMA SA INVALIDITETOM U FUNKCIJI SOCIJALNE UKLJUČENOSTI

Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci studira 20 studenata sa invaliditetom. Studenti sa invaliditetom ravnopravno sa drugim studentima učestvuju u djelatnosti i radu fakulteta. Postojeća pristupačnost svim sadržajima i razvijeni vidovi socijalne podrške iz djelatnosti visokog obrazovanja omogućavaju studentima sa invaliditetom uključenost i socijalnu integraciju.

Istraživanje, čije rezultate ćemo iznijeti u radu, bavilo se osnovnim i socijalnim obilježjima studenata, oblicima socijalne podrške koju dobijaju i njenom doprinosu socijalnoj uključenosti ovih lica. Podaci su prikupljeni analizom dosijea svih studenata sa invaliditetom (N=20) i metodom fokus grupa na ukupno N=10 studenata sa invaliditetom.

Rezultati su pokazali da studenti sa invaliditetom koji studiraju na Fakultetu političkih nauka imaju tjelesna i čulna oštećenja lakšeg, težeg i teškog stepena. Socijalna podrška koju ostvaruju je emocionalna, informaciona, instrumentalna i podrška putem druženja. Dobijene vidove podrške studenti pozitivno ocjenjuju i smatraju da se ona treba produbljivati i širiti, što bi povećalo njihovu uključenost i integraciju.

Ključne riječi: studenti sa invaliditetom; socijalna podrška; socijalna uključenost

UVOD

Pravo na obrazovanje je osnovno ljudsko pravo i sa njim se obezbjeđuje razvoj ljudske ličnosti i jača poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda (Međunarodna povelja o pravima čovjeka 1948). Slijedom ovog prava, jednakost i pravednost postaju osnovne društvene i kulturne vrijednosti na kojima se razvijaju savremeni sistemi obrazovanja pristupačni i za lica sa teškoćama u fizičkom i psihičkom razvoju. Uključenost svakog djeteta i svakog lica u formalni i redovni sistem obrazovanja su strateška opredjeljenja novih obrazovnih politika koje su usmjerene na ostvarivanje obrazovne inkluzije, a čiji je cilj demokratizacija obrazovanja kroz jednak pristup vaspitanju i obrazovanju svima, bez obzira na različitosti.

Djeca, kao i sva lica sa invaliditetom, prema uvriježenom društvenom mišljenju prisutnom na prostorima Balkana do posljednje dvije decenije, treba da se obrazuju, i obrazovala su se po posebnim programima i u specijalizovanim institucijama. U skladu s tim bio je i koncipiran sistem obrazovanja koji je podrazumijevao specijalno osnovno školovanje i osposobljavanje za rad u specijalnim obrazovnim zavodima za djecu sa invaliditetom. O visokom obrazovanju mladih sa invaliditetom vrlo rijetko se govorilo kao o izuzetnim primjerima. Do kreiranja novih obrazovnih politika na našim prostorima došlo je poslije održavanja Svjetske konferencije o obrazovanju za sve (World Declaration on Education for All) u Jomtienu 1990. godine. Na ovoj konferenciji uspostavljeni su ciljevi koji su poslužili kao osnova u uspostavljanju novih obrazovnih politika i sistema obrazovanja zasnovanih na pravu na obrazovanje kao osnovnom ljudskom pravu (World Declaration on Education for All 1990). Važan događaj u svijetu bio je i održavanje Svjetske konferencije o posebnim obrazovnim potrebama u Salamanki 1994. godine na kojoj je donosena Izjava iz Salamanke i Okvir za djelovanje u obrazovanju za posebne potrebe. U ovom dokumentu, koji su usvojili predstavnici 95 zemalja i 25 međunarodnih organizacija, prihvaćen je termin inkluzija kao cjelovit pristup prilagođavanja obrazovnih sistema, škola i drugih vaspitno-obrazovnih ustanova djetetu i učeniku bez obzira na vrste različitosti (The Salamanca Statement and Framework on Special Needs Education 1994). Sa ove konferencije potiče i definicija inkluzije koju je dao UNESCO: „Inkluzija je proces rješavanja i reagovanja na raznovrsnost potreba svih učenika kroz sve veće učestvovanje u učenju, kulturama i zajednicama i sve manju isključenost u okviru obrazovanja i iz njega. Ona obuhvata promjene i izmjene sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu djecu odgovarajuće starosne dobi i ubjeđenjem da je redovan obrazovni sistem odgovoran za obrazovanje

sve djece“ (Lakićević 2012: 31). Za razliku od integracije koja djecu sa smetnjama u fizičkom i psihičkom razvoju u obrazovanju ostavlja bez podrške i ne obavezuje sistem da se prilagođava njihovim potrebama, inkluzija uvažava različitosti, usredsređena je na individualne potencijale, podržava toleranciju prema individualnim razlikama i obavezuje obrazovni sistem na smanjenje svih prepreka (Lakićević 2012).

1. OBRAZOVANJE I INKLUZIJA

U posljednje dvije decenije, Bosna i Hercegovina i njeni entiteti (Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine) pristupili su planiranju i razvoju obrazovnih politika koje uvažavaju različitost svake osobe, omogućavaju pristup redovnim školama djeci sa invaliditetom i razvijaju obrazovne ustanove sa inkluzivnim pristupom koji otklanja diskriminaciju u obrazovanju po bilo kom osnovu. Prema Strategiji razvoja obrazovanja Republike Srpske (2016: 30), entitet se obavezao da obezbijedi „kvalitetno vaspitanje i obrazovanje dostupno svakom pojedincu pod jednakim uslovima, u skladu sa njegovim sposobnostima, radi zadovoljenja njegovih potreba i potreba društva u sferi ekonomskog, socijalnog, naučno-tehnološkog, kulturnog i opšteg razvoja“.

Akcent u dosadašnjim novim obrazovnim politikama koje se odnose na lica sa invaliditetom je na osnovnom i srednjem obrazovanju, dok je visoko obrazovanje, osim proklamovanja inkluzivne obrazovne politike i povećanja podrške svim studentima, ostalo po strani (Strategija razvoja Univerziteta u Banjoj Luci 2017).

Uporedo sa promjenama koje su uključivale kreiranje i uvođenje inkluzivnog obrazovanja, u svijetu se mijenjao i pristup invalidnosti i licima sa invaliditetom. Kroz istoriju su poznati različiti odnosi društva prema licima sa invaliditetom. Od najstarijih vremena taj odnos se mijenjao: od potpune netolerantnosti u prvobitnoj zajednici i antičkom dobu, preko samilosti sa slabim i nemoćnim u srednjem vijeku, zatim afirmacije optimističkog stava i povjerenja u njihove vrijednosti, prihvatanja u obrazovanju i na tržištu rada u industrijskim društvima, do pojave ideje integracije koja invalidnost stavlja u društveni kontekst i relativizuje prirodu problema ističući sličnosti i identičnosti lica sa invaliditetom i ostalih (Zovko 1999). Promjene su značajno potpomognute i djelovanjem međunarodnih organizacija, te donošenjem Standardnih pravila za ujednačavanje mogućnosti lica sa invaliditetom i Konvencije

UN o pravima lica sa invaliditetom koju je Bosna i Hercegovina ratifikovala 2010. godine sa Fakultativnim protokolom.

Promjena pristupa invalidnosti i licima sa invaliditetom krajem dvadesetog vijeka obuhvatila je i prevazilaženje medicinskog modela koji u središte stavlja oštećenje i trajnu bolest osobe, a poteškoće koje nastaju zbog toga posmatra kao lične tragedije koje dovode do onesposobljenja i sa kojima se pojedinac nosi cijeli život (Urbanc 2006). Novi socijalni model invalidnosti pristupa iz ugla ljudskih prava smještajući problem u društvo, tražeći uzroke u njemu i ističući da je osoba s invaliditetom aktivni borac za ravnopravnost, u partnerstvu sa saveznicima, za stvaranje društva koje je doista inkluzivno (Quinn & Degener 2002). „Osobe s invaliditetom ne mogu se natjecati pod istim uvjetima s osobama bez invaliditeta jer ima previše prepreka; društvo je dužno ukloniti prepreke; osobe s invaliditetom imaju jednaka prava na punu ravnopravnost kao i svaki drugi građanin (SCIL CIC 2010, prema Mihanović 2011: 75).

Promjene obrazovnih politika i uspostavljanje inkluzivnog obrazovanja, promjene pristupa pitanju invalidnosti, ratifikacija i primjena Konvencije o pravima lica sa invaliditetom najvažniji su elementi novih politika i pristupa u Bosni i Hercegovini i njenim entitetima u uspostavljanju pristupačnijeg ambijenta za učestvovanje lica sa invaliditetom u životu zajednice pod jednakim uslovima sa drugim članovima zajednice, odnosno ostvarivanja socijalne inkluzije. Pristupačniji ukupni ambijent otvorio je mogućnosti za veći pristup mladima sa invaliditetom svim nivoima obrazovanja, čime je značajnije pokrenuto pitanje i visokoškolskog obrazovanja ove populacije kao i prilagođavanje ustanova za visoko obrazovanje mogućnostima mladih sa invaliditetom.

U Republici Srpskoj zastupljenost i obuhvat djece sa invaliditetom u obrazovnim ustanovama najveća je u redovnim školama – oko 77%, u specijalnim školama oko 17% i u specijalnim odjeljenjima redovnih škola oko 6%. Od ukupnog broja učenika u osnovnim školama je 1,38% djece sa invaliditetom, a u srednjim školama 0,86% (Strategija razvoja obrazovanja Republike Srpske, 2016).

Podaci o studentima sa invaliditetom nisu u potpunosti dostupni javnosti. Na devet univerziteta (dva javna i sedam privatnih) i 12 visokih škola (dvije javne i 10 privatnih) studira 41.033 studenta. Najveći broj studenata je na javnim univerzitetima. Univerzitet u Banjoj Luci pohađa oko 20.000 studenata. Od ukupnog broja studenata na ovom univerzitetu je 50 ili 0,25% su invaliditetom. Najveći broj studenata sa invaliditetom je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci (2,06% od ukupnog broja studenata na fakultetu), odnosno na studijskom programu Socijalni

rad ovog fakulteta 5,10% studenata je sa invaliditetom¹. Da bi studenti sa invaliditetom zajedno sa drugim studentima nesmetano odgovarali zadacima i uspješno studirali, neophodna im je socijalna podrška koja je istovremeno i nezaobilazan elemenat socijalne uključenosti.

2. SOCIJALNA PODRŠKA

U shvatanju socijalne podrške najčešće se polazi od individualnog i grupnog. Široko se definiše kao obezbjeđenje psiholoških i materijalnih resursa sa namjerom pomaganja ljudima koji se nose sa teškoćama. Među najranijim određenjima socijalne podrške je Kobova definicija po kojoj je socijalna podrška „individualno vjerovanje da je pojedinac zbrinut i voljen, uvažen i cijenjen i da spada u mrežu komunikacija i međusobnih obaveza“ (Cobb 1976: 302). Prema Leutar i Oršulić (2015) radi se o konstrukt za koji se zanimaju mnogi naučnici bez postignute saglasnosti oko osnovnih pogleda, zbog čega ju je teško konceptualizirati i definisati. Zbog njene višedimenzionalnosti može joj se pristupiti s različitim nivoa (Sarason i Sarason 2009). Ako na socijalnu podršku gledamo sa individualnog i grupnog nivoa onda se ona može posmatrati kao organizovano socijalno međudjelovanje usmjereno na međusobno pružanje pomoći većeg broja osoba (Janković 2008). Dunst i suradnici (1986, prema Boyd 2002), definisali su socijalnu podršku kao multidimenzionalni konstrukt koji uključuje fizičku i instrumentalnu pomoć, promjenu stavova, dijeljenje resursa i informacija, te emocionalnu i psihološku pomoć.

Najznačajnije funkcije socijalne podrške, kao važnog aspekta društvenih odnosa, koje se susreću u literaturi su:

- emotivna: ogleda se u ljubavi, prihvatanju, povjerenju, ponudi empatije i brige, nježnosti, njege, intimnosti, podsticaja; kroz emotivnu podršku pojedinac osjeća da je vrednovan, poštovan i uvažen (Cohen & Willis 1985);
- informacijska: sadrži davanje savjeta, korisnih informacija, usmjerenja, prijedloga na osnovu saznanja i vlastitih iskustava koji mogu pomoći svakom pojedincu u traženju rješenja;
- instrumentalna (materijalna ili opipljiva): obuhvata konkretne načine kojima ljudi pomažu jedni drugima kao što su finansijska pomoć, materijalna dobra, činjenje itd.

¹ Podaci o broju studenata i broju studenata sa invaliditetom na Univerzitetu u Banjoj Luci potiču iz evidencija studentskih službi Univerziteta i Fakulteta političkih nauka.

- podrška kroz druženje (pripadanje) ogleda se u grupnoj pripadnosti (prisustvo prijatelja, prisustvo organizaciji ili grupi, uključivanje u zajedničke društvene aktivnosti).

Glavni izvori socijalne podrške su porodica, zatim prijatelji, rođaci, kolege na poslu i slično. Za lica sa invaliditetom, pored individualnog nivoa socijalne podrške, neophodno je sagledati i društveni nivo koji se odnosi na podršku unutar zajednice, odnosno na socijalnu integraciju (Berkman & Glass 2000). Zajednica koja ima dobro razvijene odnose podrške među ljudima, u kojoj se svi osjećaju prihvaćeno i uključeno je dobro integrisana zajednica sposobna da odgovori na potrebe svojih članova, bez obzira na različitosti.

U nekim zemljama, za djecu sa invaliditetom na osnovnom i srednjem obrazovanju, sistemski i institucionalno je definisana obrazovna, zdravstvena i socijalna podrška koja se pruža djeci iz osjetljivih grupa (djeca sa invaliditetom, sa teškoćama u učenju, socijalna uskraćenost). Na primjer, u Srbiji podrška obuhvata različite mjere neposredne i posebne podrške kao što su: prilagođavanje i nabavka udžbenika, individualni planovi obrazovanja i razvoja, prilagođenost nastavnih sredstava i tehnologije, angažovanje asistenata u nastavi i pratilaca za ličnu pomoć, angažovanje posebnih stručnjaka za obuku i psihosocijalnu pomoć, prilagođavanje okruženja i otklanjanje fizičkih barijera, stručno usavršavanje stručnjaka, savjetodavni rad sa roditeljima, organizovanje produženih boravaka, obezbjeđenje prevoza itd. (Pravilnik o o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku 2010).

Republika Srpska nema pravno i institucionalno definisanu socijalnu podršku koju ostvaruju djeca i mladi sa invaliditetom u procesu obrazovanja. Postojeći vidovi socijalne podrške ostvaruju se u više sistema socijalne sigurnosti i najvećim dijelom nisu sistematizovane i institucionalno uređene mjere. Promjene politika i pristupa prema pitanju invalidnosti uopšte, a posebno prema socijalnoj integraciji i uključenosti zahtijevaju da država radi na razvoju svih vidova socijalne podrške na individualnom, grupnom i društvenom nivou. Ovaj rad analizira ostvarenu socijalnu podršku sagledanu iz ugla korisnika (lica sa invaliditetom) istražujući stavove studenata sa invaliditetom o dobijenoj socijalnoj podršci koja im omogućava obrazovanje na univerzitetu odnosno obrazovnu i socijalnu inkluziju.

3. CILJ I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Cilj istraživanja bio je utvrditi kakvu socijalnu podršku ostvaruju studenti sa invaliditetom na Univerzitetu u Banjoj Luci, posebno na Fakultetu političkih nauka ovog Univerziteta i da li dobijena socijalna podrška doprinosi njihovoj socijalnoj uključenosti

U skladu sa ciljem postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kako studenti sa invaliditetom ocjenjuju pristupačnost zajednice (fizička pristupačnost fakulteta, svih sadržaja na fakultetu, informacija, tehnologije i zaposlenih) i prilagođenost istih njihovim potrebama?
2. Koji tip socijalne podrške su ostvarili studenti prilikom upisa na fakultet, u učenju i savladavanju programa studija?
3. U kojoj mjeri dobijena socijalna podrška doprinosi njihovoj socijalnoj uključenosti?

4. METODOLOGIJA

4.1. Učesnici istraživanja

Na Univerzitetu u Banjoj Luci studira 50 studenata sa invaliditetom. Od ukupnog broja 20 studenata (40%) je na Fakultetu političkih nauka na sva četiri studijska programa (politikologiji, sociologiji, socijalnom radu i novinarstvu i komunikologiji). Ženske osobe su više zastupljene (60%), dok je muških 40%. Najviše studenata sa invaliditetom je na studijskom programu socijalnog rada (85%), a na ostalim studijskim programima studira po jedan student sa invaliditetom (5%). Samo 10% studenata ima prebivalište u Banjoj Luci (gradu u kome se nalazi univerzitet). Ostali studenti dolaze iz susjednih gradova. Najudaljenije mjesto je Bijeljina koja je od Banje Luke udaljena 250 km. Smještaj u Banjoj Luci studenti sa invaliditetom u 55% slučajeva obezbjeđuju u studentskom domu, 10% živi u porodici, a ostali (35%) su u privatnom smještaju. Tjelesne smetnje težeg, teškog i lakšeg stepena ima 55% studenata, smetnje u vidu (slijepoća i slabovidost) ima 45% studenata. Samostalno se kreće 80%, uz pomoć druge osobe 5%, a invalidska kolica koristi 15%.

Studenti sa invaliditetom na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci prema godinama starosti i godinama studija pripadaju aktuelnim generacijama studenata.

Od dvadeset pozvanih studenata sa invaliditetom, u radu fokus grupe učestvovalo je deset studenata koji su izrazili želju i slobodnu volju da učestvuju u istraživanju. Ostali pozvani nisu objasnili svoj izostanak. U polnoj strukturi sudionika podjednako su zastupljene ženske i muške osobe, kao i prema vrsti invaliditeta, osobe sa tjelesnim smjetnjama i slijepi i slabovide osobe. Dva sudionika koriste invalidska kolica u kretanju, a jedna se kreće uz pomoć druge osobe. Većinom (90%) studiraju socijalni rad, 20% su studenti prve godine studija, 30% druge godine, 20% treće godine i 30% četvrte godine. Jedna trećina studenata je obnavljala godinu.

4.2. Metode prikupljanja podataka

Podaci o studentima sa invaliditetom na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci prikupljeni su na osnovu evidencije Studentske službe iz personalnih dosijea studenata. Na ovaj način prikupljeni su podaci o broju studenata sa invaliditetom na Fakultetu i Univerzitetu kao i podaci o vrsti studijskog programa na koji su upisani studenti sa invaliditetom, godinama starosti studenata, godini studija, vrsti i stepenu invalidnosti, načinu kretanja, mjestu porijekla i smještaju za vrijeme studiranja.

Podaci od studenata prikupljeni su tokom diskusije u fokus grupi na koju su bili pozvani svi studenti sa invaliditetom na Fakultetu (20), a odazvalo se 10 studenata. Za usmjeravanje rasprave tokom rada s fokus grupom korišćen je prethodno pripremljen podsjetnik koji je sadržavao upoznavanje učesnika sa istraživanjem, njegovim ciljevima, teorijskim objašnjenjima pojedinih pojmova (socijalna podrška, vrste socijalne podrške, socijalna integracija, socijalna i obrazovna inkluzija) i detaljno razrađena istraživačka pitanja.

Pored analize sadržaja, u metodološkom pristupu korišćena je i analiza diskursa odnosno analiza funkcionisanja određenog skupa ideja o socijalnoj podršci studentima sa invaliditetom, tj. „lične priče“ društvenih aktera u opisu fenomena socijalne podrške (Filipović 2009).

Pokazana nedovoljna zainteresovanost studenata i nepristupačnost većeg broja studenata sa Univerziteta zbog odsustva, usmjerili su istraživače na jednu fokus grupu koja je omogućila prikupljanje dovoljno podataka. Istraživanje je obavljeno u martu mjesecu 2019. godine.

4.3. Postupak istraživanja

Analiza personalnih dosijea svih studenata sa invaliditetom na fakultetu izvršena je u studentskoj službi. Iz dosijea prikupljeni su dostupni podaci o unaprijed definisanim obilježjima. Moderatori fokus grupe bili su autori rada: Prvi moderator je pokretao i usmjeravao raspravu i posmatrao, a drugi je bilježio diskusije, prijedloge i odgovore, kao i snimao cjelokupnu raspravu. Moderatori nisu bili diskutanti. Radi se o iskusnim osobama koje su više godina radile kao socijalni radnici sa licima sa invaliditetom i u razvoju akademske karijere bavile se empirijskim istraživanjem. Voditelji i članovi fokus grupe uspostavili su saradnički odnos u toku zakazivanja sastanka fokus grupe na način da su pozvani bili upoznati sa ciljevima istraživanja i upotrebi podataka dobijenih u istraživanju za potrebe izrade naučnog rada koji će biti prezentovan u naučnom časopisu i potrebe unapređenja socijalne podrške studentima sa invaliditetom na fakultetu, posebno na studijskom programu socijalnog rada. Članovi fokus grupe zamoljeni su za otvorenost i nepristrasnost u iznošenju ličnih stavova i iskustava, a voditelji su dali informacije o zaštiti ličnosti i podataka iznesenih tokom diskusije u fokus grupi. S učesnicima je vođena diskusija licem u lice. Grupna dinamika bila je živa, bez zastoja i neugodnog ćutanja. U diskusiji su učestvovali svi prisutni sa naznakom da se u slučaju pitanja gdje postoji saglasnost u mišljenjima stavovi ne ponavljaju, nego da se samo iskaže slaganje. Komunikacija među članovima grupe bila je pristojna, na ravnopravnoj osnovi i bez preuzimanja uloge vođe od bilo kog člana (Fajgelj 2004).

Prikupljena empirijska građa obrađena je kvalitativnom analizom, a radilo se o deskriptivnom kvalitativnom istraživanju. Pri provođenju istraživanja vodilo se kriterijumima za izvještavanje o kvalitativnim istraživanjima u kojima se koriste intervjui i fokusne grupe (prilagođeno i nadopunjeno za potrebe *Ljetopisa socijalnog rada* Marine Ajduković prema Tong, Sainsbury i Craig 2007: 352).

Za obradu podataka sa fokus grupe korišćena je metoda otvorenog kodiranja. Otvoreno kodiranje sadrži tri različita postupka. To su: pripisivanje pojmova empirijskoj građi, pridruživanje srodnih pojmova u kategorije i analiza značenja pojmova i kategorija (Mesec 1998; Halmi 2005). Prvi korak u obradi podataka prikupljenih od studenata sa invaliditetom bio je prepisivanje diskusija zabilježenih na audio vrpici. Diskusije su prepisivane u izvornom obliku uz minimalne jezičke korekcije. Zatim su se, po svakom istraživačkom pitanju, obilježile značajne izjave i utvrdio njihov kvantitativni izraz. Tim izjavama dat je prvostepeni značaj. U narednom koraku izjavama prvostepenog značaja pridružene su izjave koje nastoje izraziti suštinu date

jedinice teksta i to su izjave drugorazrednog značaja. Potom je izvršeno združivanje pojmova u kategorije. Ispitanicima su date numeričke oznake kako bi se izvorno prenijele njihove izjave.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Kvalitativna analiza diskusije na fokus grupi studenata sa invaliditetom dovela je do rezultata o stavovima ovih studenata o ostvarenoj socijalnoj podršci u pristupu univerzitetu, studiranju, socijalnoj sigurnosti, podizanju samopoštovanja i osnaživanju, organizovanju i učešću u društvenom životu, izvorima podrške i uticaju socijalne podrške na socijalnu inkluziju. Fokus grupa se nije bavila socijalnom podrškom u porodici i akcenat je stavljen na akademsku zajednicu i život studenata u njoj.

5.1. Pristupačnost fakulteta, njegovih sadržaja, procedura, informacija, tehnologije, zaposlenih i prilagođenost istih njihovim potrebama

5.1.1. Prostorna pristupačnost

Pristup okruženju jedna je od osnovnih pretpostavki za samostalan život i potpuno učešće osoba sa invaliditetom u svim aspektima života. Pristupačnost se odnosi na: a) pristupačne zgrade, puteve, prevoz i druge objekte koji uključuju škole, stambene objekte, medicinske objekte, radna mjesta i 2) informacije, komunikacije i usluge (Konvencija UN o pravima lica sa invaliditetom 2006).

Studenti sa invaliditetom prostor fakulteta opisuju kao objekat koji nema fizičkih barijera za kretanje lica sa invaliditetom [*... spolja gledano, fakultet je pristupačan (2), objekat fakulteta je pristupačan, kao i njegovi sadržaji (ulaz, učionice, kabineti, Dekanat, Studentska služba, biblioteka, računski centar, bife) (8), na Univerzitetu i Fakultetu važi mišljenje da je ovo najpristupačniji fakultet (10)*].

Studentima sa fizičkim invaliditetom koji se kreću uz pomoć invalidskih kolica pitanje pristupačnosti obuhvata i manje vidljive prostorne prepreke koje im stvaraju poteškoće i ograničavaju ih u učešću u nastavi, konsultacijama sa profesorima i druženju sa drugim studentima [*... to samo tako izgleda, nije baš sve pristupačno (7), katedre u učionicama nisu pristupačne za nas u kolicima, jer ima stepenica (2), u*

kabinet gostujućih nastavnika ne može se ući sa kolicima jer su vrata preuska (3), ja sa kolicima ne mogu da priđem pod klupu i moram da sjedim sa strane, tako da fizički nisam član grupe, pa se ponekad osjećam odbačeno (5), na terasu za druženje u slobodno vrijeme ne mogu da izađem jer ulaz ima stepenice (2)]. Ograničenja u mobilnosti i pristupu sadržajima u njihovoj radnoj sredini za studente su veliki problem koji ih izoluje, sputava i ograničava u socijalnim vezama, učenju i donošenju odluka [... kad sam upisivao fakultet na moj izbor uticalo je gdje mogu da nesmetano uđem sa kolicima (5)].

Otklanjanje prostornih barijera povezano je sa sviješću o njihovom postojanju, što je prisutno samo kod onih koji ih imaju [... imam utisak da odgovorni na Fakultetu misle da je sve ok i da nema nikakvih prepreka (6), ne vidi svako ono što ja vidim (2), pitanje je koliko se bave s tim (1)]. Studenti su spremni da podstaknu odgovorne u pružanju ove vrste socijalne podrške i da se prostor Fakulteta učini još pristupačnijim [... vodio sam domara u učionicu da pokažem kako se može riješiti problem sa klu-pama, pa da sjedim normalno sa svim ostalim (2), dobrovoljno se javljam da radim na otklanjanju fizičkih barijera, spreman sa da sa majstorima idem od mjesta do mjesta i ukazujem kako se sve može popraviti (5)].

5.1.2. Pristupačnost informacija

Svim studentima od izuzetne važnosti je da imaju pristup relevantnim informacijama koje im služe da upoznaju i razumiju svoja prava, obaveze i da redovno odgovaraju na zadatke. Pristup relevantnim informacijama je oblik informacione socijalne podrške koja se obezbjeđuje na individualnom, grupnom i nivou zajednice. Izvori informacione socijalne podrške za sva lica su članovi porodice, prijatelji, kolege, saradnici koji značajnim informacijama pomažu osobi da upozna problem kako bi se nosila s njim. Izvori ove podrške mogu biti i različiti sadržaji u literaturi, medijima, informativnom i edukativnom materijalu, pravnim aktima i dr. Pružanje informacija osobama sa invaliditetom namijenjenih opštoj javnosti na blagovremen način i bez dodatnih troškova po osobe sa invaliditetom u pristupačnim formatima i tehnologijama primjerenim različitim vrstama invalidnosti pravo je ovih osoba prema članu 21 tačka 2 Konvencije o pravima lica sa invaliditetom.

Da bismo saznali koliko studenti sa invaliditetom poznaju aktuelne propise, procedure i pravila te da li su im te informacije dostupne i transparentne, postavljena su pitanja: “Da li ste upoznati sa zakonima, pravilnicima, procedurama, odlukama koje

regulišu visokoškolsko obrazovanje i utvrđuju vaša prava i obaveze?” i “Da li su ovi akti dostupni studentima sa invaliditetom?”. Dobijeni odgovori na ova pitanja pokazali su da Fakultet ima jasne i transparentne pravne akte koji regulišu uslove studiranja, prava i obaveze studenata [... *znam da postoje propisi o svim tim pitanjima (10), sve je to na web stranicama Fakulteta i Univerziteta (8), s tim smo se upoznali kad smo došli na Fakultet, mnogi profesori nam o tome govore, a i sami čitamo (7), to je stvar ličnog odnosa i vlastite želje da se zna (10), ko hoće da je informisan, lako je doći do svih informacija (8)*]. Odgovori studenata dokazuju napredak u obimu i kvalitetu informacione socijalne podrške koju obezbjeđuje Fakultet kroz pisane akte i njihovu dostupnost svim licima.

Važan izvor informacione socijalne podrške za studente sa invaliditetom je osoblje Fakulteta, posebno Studentska služba, nastavnici i saradnici [... *profesori nas na prvim časovima svakog predmeta upoznaju sa svim pitanjima u vezi studiranja i samog predmeta (10), do sada mi je uvijek bio obezbijeđen asistent na kolokvijumima i pismenim ispitima (4), zaposleni u studentskoj službi objasne i odgovore na svako pitanje (7)*].

Slijepa i slabovida lica problem pristupačnosti posmatraju i kroz druge elemente u pristupu informacijama [... *novi fakultetski informacioni sistem nije dobar za slijepa lica, jer je spriječio da samostalno prijavljujemo ispite (9), ne mogu da se takmičim sa ostalim da biram izborni predmet, desilo mi se da dva sata po ponoći tek mogu izabrati izborni predmet (1), u pribavljanju literature imamo problema (8), najbolje bi bilo da svaki profesor ima literaturu u pdf (4), većina nas ima softvere na računaru koji ne prepoznaju ćirilicu i ne možemo nabavljati licencirane, tako da nam je problem u korišćenju fakultetskog informacionog sistema (9), imamo računarski centar, ali ni jedan računar nije za nas jer nemaju štampače za Brajevu azbuku, niti računarski softver za čitanje ekrana, dobro bi bilo da se nabavi makar jedan sa programom koji ćemo mi koristiti (4), elektronska lupa bi dobro pomogla (8)*]. Mišljenja učesnika fokus grupe iz reda slijepih i slabovidih su jedinstvena u prepoznavanju barijera koje im onemogućavaju ravnopravan pristup informacijama. Probleme uglavnom rješavaju individualnom podrškom dobijenom od kolega studenata bez smetnji u vidu [... *kad god zamolim da mi se pomogne, dobijem pomoć (2), ne želim da opterećujem svoje prijatelje mojim obavezama, mogu sam da ih obavim, ali mi Fakultet to nije omogućio i volio bih da se to promijeni (6)*].

5.2. Ostvarena socijalna podrška u učenju

Da bi se ostvarila socijalna i obrazovana inkluzija lica sa invaliditetom nije dovoljno da se otklone najveće prostorne barijere pa da studenti sa invaliditetom pohađaju fakultet sa ostalim studentima. Uključenosti nema bez uspostavljanja kvalitetne obostrane komunikacije i međusobnih radnih, socijalnih i emocionalnih odnosa u kojima se razvija interakcija, međusobno uzajmno interhumano prihvatanje i saradnja (Zovko 1982). U tom odnosu lice sa invaliditetom unosi i dio svoje jedinstvenosti dajući doprinos ukupnom životu fakulteta i obogaćujući oraganizacionu kulturu ustanove. Kao sredstvo interakcije sa drugim ljudima, socijalna podrška koju student sa invaliditetom dobija od osoblja fakulteta, kolega studenata, nastavnika i saradnika, kod njega stvara osjećaj sigurnosti, prihvaćenosti, intimnosti, samosvjesnosti, pozitivne slike o sebi i neutralizira stres koji nužno nastaje zbog nove radne sredine, obaveza i gubitaka ranije podrške.

Analizom odgovora studenata sa invaliditetom na pitanje: „Koju vrste stvarne socijalne podrške dobijate na fakultetu?“ dobijene su slijedeće tri kategorije odgovora koje definišu emocionalnu, instrumentalnu i podršku u druženju.

5.2.1. Emocionalna socijalna podrška

Studenti sa invaliditetom kao osnovne elemente emocionalne podrške ističu prihvatanje, povjerenje, saosjećanje i saradnju [*... svi na Fakultetu su ljubazni, od portira do profesora (8), osjećam svestrano razumijevanje za sve studente i njihove zahtjeve (6), ne osjećam nikakvu razliku u odnosu zaposlenih prema meni i drugim studentima (8), već na upisu dobio sam asistenta da mi pomogne u popunjavanju svih obrazaca, a tako je bilo i kasnije (3), osjetio sam povjerenje profesora u moje sposobnosti (5), učim sam i volim da učim samostalno (6) kolege i prijatelji mi čitaju sadržaje do kojih ne mogu doći sam (3), mislim da Fakultet ima povjerenje u nas (8), na Fakultetu se osjećam dobro i rado dolazim na njega (6), briga Fakulteta je pedagoška i obrazovna, a ne roditeljska (4), doživjela sam i neugodnosti u Studentskoj službi i osjetila sam nepovjerenje u moje argumente i da oni treba da odluče umjesto mene (1)*]. Većina studenata istakli su samo pozitivna iskustva i doživljaje koji ukazuju na punu prihvaćenost. Jedno negativno iskustvo vezano je za ostvarivanje prava studenata (oslobađanje od troškova školovanja) i stekao se utisak da je iskazano nepovjerenje rezultat nestručnosti zaposlenih i njihove potrebe da dodatno provjere navode studenta sa invaliditetom. „Gorak“ utisak koji je ponesen iz ovog iskustva

odrazio se na samosvjesnost studenta. Samosvjesnost je posebno važan osjećaj zato što on govori o odgovornosti studenta za ono što radi, što mu se događa i što ga dovodi do željenog rezultata. Osoba sa više samosvjesnosti manje pati (Hobfoll, Lerman 1989). Povreda samosvjesnosti od strane drugih izazvala je ogorčenje, ljutnju i gubitak povjerenja u dobronamjernost ne samo zaposlenog kadra, nego i u Fakultet u cijelosti, odnosno u iskazanu socijalnu podršku.

Povjerenje nastavnog osoblja u kapacitete studenata dio je emocionalne socijalne podrške. Studenti povjerenje prepoznaju u odnosu nastavnika prema praćenju nastave, dodjeljivanju zadataka u predisipitnim obavezama i pripremi i polaganju ispita [... *redovno prisustvujem svim predavanjima i profesori su me zapazili kao redovnog, „koreći“ druge koji nisu redovni (6), javljam se za učešće u diskusijama, dajem komentare i odgovaram na pitanja i to profesori cijene (4), aktivan sam u toku nastave i moje prezentacije su prihvaćene i od profesora i studenata (2), dobijam zadatke kao i drugi (8), neki profesori znaju da istaknu našu spremnost i uključenost (5), polažem ispite bolje od mnogih drugih (4), mišljenja sam da sve osoblje na Fakultetu ima povjerenje u nas studente sa invaliditetom (6)*].

Saradnja studenata sa invaliditetom najveća je sa drugim studentima. U nekim slučajevima saradnja je produkt zajedničkog života u studentskom domu, ali i druženja za vrijeme nastave, učenja i u slobodnim aktivnostima. Emocionalna socijalna podrška ostvarena u saradnji najčešće se odnosi na [... *kolege mi pomažu da dođem do literature (5), prilikom popunjavanja obrazaca uvijek zamolim kolegu (3), zajedno smo iz srednje škole i saradnja je nastavljena i dalje (1), kolege mi čitaju i objašnjavaju prikaze koje ne mogu sam da razumijem (2)*].

Na Univerzitetu u Banjoj Luci nije rađeno ništa na razvoju volonterske socijalne podrške kao organizovanog vida podrške iz kruga vršnjaka, kao što je to rađeno na drugim univerzitetima, na primjer na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje se redovno raspisuje javni poziv studentima volonterima za obavljanje poslova pomoći studentima s invaliditetom u studentskom domu (Pravni fakultet 2018). Sličnu praksu imaju i Univerziteti u Beogradu, Kragujevcu i Nišu koji kroz projekat „Servis asistencije u visokom obrazovanju“ pružaju asistenciju u nastavi kolegama sa teškoćama. Vršnjačka podrška podrazumijeva asistenciju u kretanju do i sa fakulteta, obezbjeđivanju i prilagođavanju literature, uzimanju bilježaka, prijavljivanju ispita i sl. (Udruženje studenata sa hendikepom 2018). Na Univerzitetu u Banjoj Luci socijalna podrška koju pružaju studenti jedni drugima izraz je ličnih drugarskih i emotivnih veza, a ne organizovane i sistemski planirane i podržane politike Univerziteta.

Saradnja se ostvaruje i sa nastavnicima [... *svaki nastavnik ima definisane konsultacije i ako trebamo pomoć idemo kod njega (7), konsultacije su pristupačne i mimo termina ako mi to želimo (5), mogućnosti postoje, a koliko ih koristimo zavisi od nas (3)*].

5.2.2. Instrumentalna socijalna podrška

Instrumentalna ili materijalna socijalna podrška je važan dio socijalne podrške koji najviše utiče na socijalnu sigurnost studenata i kvalitetan životni standard. Ova vrsta socijalne podrške najčešće je vezana za sisteme socijalne sigurnosti (penzijsko osiguranje, socijalna zaštita, dječija zaštita, zdravstvena zaštita). U postojećim uslovima obrazovni sistem značajno participira sa novčanim mjerama koje podržavaju studente sa invaliditetom. Instrumentalna socijalna podrška odnosi se na: pokrivanje troškova školovanja (školarine, administrativni troškovi), obezbjeđenje troškova smještaja, ishrane i transporta, pomoć u troškovima aktivnosti studenata (učesće na edukativnim događajima, kotizacija za stručne i naučne skupove, obavljanje edukativne prakse i slobodne aktivnosti studenata (sportske i kulturne). Jedno od osnovnih prava u socijalnoj zaštiti je podrška u izjednačavanju mogućnosti djece i omladine sa smetnjama u razvoju putem kojeg se osigurava pokrivanje troškova smještaja i transporta (Ćuk 2014).

Na pitanje: „Kako obezbjeđuju svoju socijalnu sigurnost?“, studenti sa invaliditetom su odgovorili: [... *svi sa težim inaviditetom imamo mjesečne stipendije od Ministarstva prosvjete (6), putem centra za socijalni rad pokriveni su nam troškovi stanovanja i ishrane (10), od moje lokalne zajednice dobio sam stipendiju (4), imam stipendiju od privatne firme (2), imamo i druge naknade kao što su naknade za personalnog asistenta (3), dobijam dodatak za njegu i pomoć drugog lica iz sistema socijalne zaštite (7), pomažu me roditelji za troškove koje ne mogu podmiriti iz naknada (5)*].

Različitost naknada i pokrivenost različitih troškova izazvanih invalidnošću omogućavaju studentima sa invaliditetom socijalnu sigurnost i materijalnu obezbjeđenost koje utiču na samopoštovanje i na raspodjelu raspoloživih resursa za druge potrebe: [... *mnogo je važno da ne mislimo o troškovima, tako možemo biti posvećeni drugim pitanjima (7), ne brinem o novcu, dobijam dovoljno od stipendija da mogu pokriti sve troškove studiranja (5), studenti sa težim invaliditetom više dobijaju, ali njima je i teže (4), najveći dio brige o novcu je na mojim roditeljima (2)*].

U instrumentalnu socijalnu podršku uključio se i Fakultet tako što studente sa invaliditetom, koji su upisani po principu samofinansiranja, oslobađa troškova školarina [... *plaćamo samo administrativne troškove koji nisu veliki (10), ne plaćamo školarine, a to nije malo (3)*], kao i organizacija za studentski standard koja omogućava smještaj u dom pod povoljnijim uslovima [... *postoje sobe koje su planirane za studente sa invaliditetom i one se rapodjeljuju posebnim konkursom tako da nije velika konkurencija kao za smještaj ostalih (6)*].

Iako studenti uvažavaju i ističu sve materijalne vidove podrške, za slijepo studente ipak se izdvajaju problemi za koju nemaju adekvatnu socijalnu podršku [... *najveći problem je što nemam odakle da učim (9), rijetko šta je pisano na Brajevom pismu (8), naši softveri su skupi i nemamo dovoljno novca da kupujemo licencirane programe (6), bilo bi korisno kada bi postojale knjige na diskovima ili bar u elektronskom formatu (3), znam da koristim biblioteku Saveza slijepih, ali nije velika i uglavnom ne nađem što tražim (7)*].

5.2.3. Podrška u druženju

Socijalna podrška koja se odnosi na druženje ili podršku mreže, najviše se ogleda u grupnoj pripadnosti univerzitetu, fakultetu, studijskom programu, studentskoj organizaciji ili drugim vrstama udruženja koja okupljaju mlade ljude i lica sa invaliditetom. Izraženi stav studenata sa invaliditetom *da se na fakultetu osjećaju dobro i da rado dolaze* potkrijepljen je mišljenjima [... *ni na kojem mjestu nisam osjetio nikakav ispoljen otpor prema meni što sam invalid (10), družimo se međusobno, ali i sa drugim studentima (8), javno ispoljene diskriminacije nema ni kod koga (7)*], tako da se može zaključiti da je socijalna podrška koja se odnosi na druženje izražena, sa visokim osjećajem grupne pripadnosti akademskoj zajednici u kojoj se dijele interesi, socijalne aktivnosti i doživljaji i povećava osnaženost i povezanost sa ljudima sa kojima su okruženi i sa kojima dijele uloge i pripadnost. Za Cobba (prema Barath 1998) ovaj tip podrške podrazumijeva pružanje smisla i usmjerenja pojedincu u društvu kojem pripada.

Podrška u druženju tokom diskusije u fokus grupi istraživana je sa dva pitanja: „S kim se družite?“ i „Da li ste članovi nekih organizacija?“. Dobijene su tri kategorije odgovora.

a) Studenti vršnjaci su najčešće društvo studentima sa invaliditetom:

Odnosi sa vršnjacima su značajni za svakog čovjeka, te mogu pozitivno djelovati na socijalnu uključenost studenata sa invaliditetom. Stvaranje i održavanje kvalitetnih prijateljstva za odrasle osobe postepeno zamjenjuje upućenost na porodicu i postaje najveći izvor emocionalne podrške, jer omogućava zadovoljavanje potrebe da se bude istovremeno jedinstven, ali i sličan drugim mladim osobama sa kojima se svakodnevno susreću i druže. To „ohrabruje pozitivnu samoevaluaciju i olakšava nadvaladavanje iskustava koja bi mogla ugroziti njeno samopoštovanje“ (Zvizdić 2015: 75). Svoja prijateljstva studenti sa invaliditetom opisuju na sljedeći način [... *družim se sa mnogo studenata (8), sa studentima se osjećam najbolje (6), ne osjećam suzdržanost i rezervaciju kod bilo kog studenta (3), mi studenti se najbolje razumijemo (4)*]. Na intervenciju moderatora fokus grupe da je primjetno međusobno druženje studenata sa invaliditetom, članovi grupe su to prokomentarisali na sljedeći način [... *to su stara prijateljstva, odavno se poznajemo (3), upućeni smo jedni na druge, jer zajedno stanujemo i na istom smo studijskom programu (5), lakše mi je neke probleme podijeliti sa njima (2), najbolje se razumiju oni koji imaju slične probleme (1)*]. Ovi stavovi iskazuju značaj socijalne podrške koja se dobija kroz grupe za samopomoć i slične neformalne grupe i oblike djelovanja koje uspostavljaju osobe sličnih potreba i problema i na kojima dolazi do visokog povjerenja i do ekspresije pozitivnog odnosa prema osobi, ohrabrenja ili slaganja sa pojedinčevim idejama ili osjećanjima, te pozitivnog socijalnog uspoređivanja osobe sa drugima (Zvizdić 2015). Gottlieb (1996) prema Zvizdić (2015) ovaj tip podrške naziva još i podrška usmjerena na poštovanje. Ova vrsta podrške odnosi se na ohrabrivanje osobe i ojačavanje njenog osjećaja kompetentnosti za nošenje sa specifičnim izazovom (Dalton, Elias i Wandersman 2001), što znači da pojedincu služi za izgrađivanje osjećanja lične vrijednosti i kompetentnosti (Zvizdić 2015) i za učvršćivanje samopoštovanja kroz dobijanje povratnih informacija od osoba koje imaju slične probleme i dobronamjerno, na osnovu vlastitog iskustva, ukazuju na postupke koji mogu izazvati bolne promjene.

b) Članstvo u studentskim organizacijama:

Svi studenti sa invaliditetom su članovi studentske organizacije Fakulteta političkih nauka i članovi Unije studenata socijalnog rada. Kao članovi studentske organizacije učestvuju u izborima svojih predstavnika za tijela Fakulteta i Univerziteta i u studentskim aktivnostima koje se organizuju prema programu organizacije. U Uniji studenata socijalnog rada učestvuju u organizaciji i provođenju aktivnosti koje

promovišu ulogu socijalnog rada u društvenim promjenama i reformskim procesima. Članstvo u studentskim organizacijama za studente predstavlja važan element integracije sa vršnjacima i sa Fakultetom. [*... Za sve studente postoji mogućnost pripadanja studentskim organizacijama (10), mogućnost za članstvo postoji, a sve zavisi od ličnog interesovanja (6), ja sam član obje organizacije i aktivan sam (4), bio sam član i organa upravljanja u studentskoj organizaciji (3), dobro sam se osjećao kao pripadnik organizacije i kao dio upravnog odbora (7), invalidnost nije smetnja za članstvo i aktivnosti u studentskim organizacijama ako imate volju i želju (9), nisam nešto posebno zainteresovana da se aktiviram, a članstvo može (8), ne bismo se smjeli držati po strani, jer tako sami sebe isključujemo (2)*]

Rezultati mnogih istraživanja su pokazali da neki oblici uključivanja i povezivanja djece sa okruženjem, izvan porodice, predstavljaju važan izvor socijalne podrške za djecu koja su pod rizikom. Prema Rak i Petterson (1996), koji su se pozvali na rezultate istraživanja Dugan i Coles (1989), Biling i Wedle, (1988), Beardslee i Podorefsky (1988) postojanje modela za identifikaciju i podršku izvan porodice u liku sportskog trenera, projekt menadžera, članova različitih organizacija ima uticaja na resocijalizaciju djece. U slučaju studenata sa invaliditetom, članstvo u studentskim organizacijama razvija osjećaj pripadništva, uključenosti, razvija aktualizaciju i omogućava povezivanje sa liderima u organizaciji koji su po pravilu ambiciozni, orijentisani na akciju i promjene i njihove osobine i djelovanje mogu motivisati i pokrenuti ambicije i samih studenata sa invaliditetom.

c) Članstvo u organizacijama lica sa invaliditetom:

Tradicionalno, lica sa invaliditetom se organizuju u udruženja ili organizacije čija misija je unapređenje kvaliteta života lica sa invaliditetom, ostvarivanje njihovih ljudskih prava, socijalna uključenost i samostalan život. Kroz različite programe organizacije lica sa invaliditetom promovišu, javno zastupaju i štite prava ovih osoba i pružaju potrebnu socijalnu i svaku drugu podršku svojim članovima. Studenti sa invaliditetom najčešće su postali članovima ovih organizacija još kao djeca te su odrastanjem i školovanjem preuzeli dio obaveza i angažmana u ostvarivanju misija organizacija. Članstvo u ovim organizacijama najčešće je povezano sa vrstom smetnje i u skladu s tim članovi fokus grupe pripadaju udruženjima slijepih i slabovidnih osoba i udruženjima lica sa tjelesnim smetnjama: distrofičari, paraplegičari i slično. [*... Postao sam član organizacije još u osnovnoj školi (3), učestvovao sam u nekim projektima u udruženju distrofičara (2), stalni sam član udruženja i vrlo sam aktivan*

(4), ja sam član više udruženja kako u mojoj lokalnoj zajednici tako i u gradu u kome trenutno živim (5), treba biti član ovih udruženja jer je to prilika za obavještenost (1).]

Udruženja ili organizacije lica sa invaliditetom obezbjeđuju sve vrste socijalne podrške svojim članovima i pružaju im mogućnost za djelovanje koje može dovesti do promjene i poboljšanja položaja ove populacije. [... *Udruženje može uticati na javnost i na donošenje odluka za povećanje prava (3), treba biti aktivan kako bi se uticalo na stanje (2), samo zajedno kad objedinimo snage možemo uticati na politiku (7) mnogo smo pasivni, od koga očekujemo da nas zamjeni u predstavljanju naših interesa (9).*]

5.3. Doprinos socijalne podrške socijalnoj integraciji i inkluziji

Analizom stavova studenata sa invaliditetom na pitanja: „Koja vrsta socijalne podrške najviše doprinosi integraciji i inkluziji, a koja najmanje?“ i „Šta nedostaje i šta treba širiti?“ dobijene su tri kategorije odgovora.

5.3.1. Doprinos socijalnoj integraciji i inkluziji

Studenti sa invaliditetom u potpunosti su saglasni da je najveći stepen integracije i uključenosti ostvaren zahvaljujući politikama koje promovisu inkluzivno obrazovanje. [... *Samo studiranje je osnovni faktor naše uključenosti (10), studiranje nam daje mogućnost za život sa drugima (9), studiranje nas izjednačava sa našim vršnjacima (6), da ne studiram, ne znam gdje bih pripadao (3), to što studiramo govori da se obrazovni sistem prilagodio nama (5), kad završim fakultet nastaviću sa master i doktorskim studijama (1).*] Poboljšani uslovi koji su učinili pristupačnijim prostor, sadržaje, opremu, tehnologiju, informacije, promijenjena svijest ljudi i preuzimanje odgovornosti društvenih aktera za stvaranje jednakih uslova za sve bez obzira na tjelesne razlike otvorili su vrata visokog obrazovanja za individualne potrebe i sve veću uključenost mladih sa invaliditetom na univerzitetu. Raznolika podrška svih aktera i suprotstavljanje predrasudama povećavaju toleranciju i pozitivne stavove prema osobama koje su „drugачije“ i omogućavaju im razvoj osjećaja pripadanja zajednici, kao i osjećaj pune ravnopravnosti.

Prema mišljenju studenata sa invaliditetom njihovoj socijalnoj uključenosti najmanje doprinosi nisko samopouzdanje i nizak stav prema sebi. Stavovi kao što su: ... *kako ću ja...ne mogu, nemam snage... drugi su bolji (4), to je preдалoko za mene (1), ne mogu se nositi sa svim preprekama (3), literatura mi je nedostupna (9), svi su mi nepoznati i strah me je kako ću biti prihvaćen (7)* izražavaju sumnju i nesigurnost, strah od novog i nepoznatog i sprečavaju samoostvarenje. I u ovim slučajevima socijalna podrška predstavlja glavni mehanizam koji u interakciji sa pojedincem povećava njegovu snagu, povjerenje i osjećaj pripadnosti (Leavy 1983 prema Orford 1992).

5.3.2. U socijalnoj podršci nedostaje?

I ako je društvena svijest o licima sa invaliditetom značajno poboljšana proteklih godina, kao i konkretne društvene mjere usmjerene na povećanje pristupačnosti zajednice, lica sa invaliditetom se još uvijek susreću sa brojnim preprekama i predrasudama i kao potrebu ističu permanentan rad u cjelokupnoj zajednici na otklanjanju prepreka i na povećanju društvene svijesti. Konkretno na Fakultetu u socijalnoj podršci nedostaje: ... *planski osmišljen i organizovan zajednički rad studenata sa invaliditetom i nastavnika i saradnika (5), seminari, radionice, diskusione grupe i drugo za razmjenu iskustava svih (4), želim da čujem šta misle drugi, a šta ja i ko ima kakva iskustva (2), planirane aktivnosti sa drugim studentima na kojima mogu da pokažem šta znam (3), malo je kulturnih događaja (2), sporta nemamo na Fukultetu (8)*.

5.3.3. Socijalnu podršku treba razvijati

Studenti sa invaliditetom socijalnu podršku vide kao osnovni preduslov za njihovo socijalno i obrazovno uključivanje [... *bez ohrabrivanja, podržavanja i povjerenja najbližih ne bih se odlučio da studiram (7), stipendije su nam jako važne (5), sigurni i dovoljni izvori sredstava nam ulijevaju samopouzdanje (4), pomoć kolega nam je neophodna (5), nesmetano kretanje kolicima me približava svemu (2)*]. Zbog navedenog, prema mišljenju studenata sa invaliditetom, treba neprestano raditi na poboljšanjima i na organizovanijem radu [... *još je mnogo fizičkih barijera (6), svaki dan se susretnem sa nekom preprekom (2), volio bih da znam šta se misli i hoće li se nešto s nama raditi (1), trebalo bi za svaku godinu od upisa do kraja školske godine*

imati neki plan aktivnosti (2), Fakultet mora da je spreman za nas (7), podrška kolega mora biti osmišljena (3), lično razvijam svoju podršku kolega, niko mi u tome ne pomaže (9), čuo sam da u drugim mjestima fakultet obezbeđuje podršku kolega studenata (8)].

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Studenti sa invaliditetom sebe doživljavaju kao studente univerziteta koji kao i svi drugi studenti pripadaju akademskoj zajednici, dijeleći njene resurse i učestvujući u svim procesima. Društvena zajednica u posljednjim godinama napravila je značajne iskorake koji su doveli do pristupačnosti njenih sadržaja i onima koji zbog teškoća imaju niz specifičnih potreba koje “u interakciji sa okolinskim barijerama i barijerama koje se odražavaju u stavovima zajednice, otežavaju njihovo puno i efektivno učešće u društvu na osnovu jednakosti sa ostalim članovima tog društva” (Konvencija o pravima lica sa invaliditetom 2006: 1). Ostvarena prostorna pristupačnost objekata, opreme i većine sadržaja na fakultetu, pristupačnost informacija i povećana tolerantnost ljudi na različitosti osnovni su elementi socijalne podrške na nivou zajednice i predstavljaju preduslov za uključivanje ovih studenata u proces visokog obrazovanja. Otklanjanje barijera i stvaranje inkluzivnog obrazovanja za njih nije jednokratna aktivnost, nego se radi o procesu koji neprekidno traje i na principu društvene jednakosti i prihvatljivosti usmjeren je na obrazovne zahtjeve i potrebe svih koji se obrazuju, a posebno na one koji su podložni socijalnoj isključenosti (Margaritoui 2010). Zato neprekidno i jasno uviđaju „sitne“ barijere koje drugi ne vide, ali koje njih sprečavaju da budu ravnopravni sa drugima i spremni su da se dodatno angažuju kako bi fakultet bio što pristupačnija sredina za buduće generacije studenata.

Studenti sa invaliditetom svoje studiranje smatraju osnovnim elementom socijalne uključenosti i zahvaljujući tome invalidnost za njih nije prepreka da se samopotvrde i samorealizuju u visokom obrazovanju.

Savremeni pristupi u obrazovanju, pored procesa integracije ili inkluzije, koji znače omogućavanje školovanja svakom djetetu u skladu sa savremenim nastavnim planovima i programima, pedagoškim standardima i kurikulumima usmjerenim na individualne mogućnosti, sadrže i holistički pristup o zadovoljavanju vaspitno-obrazovnih potreba po kojem uspjeh djece i mladih sa teškoćama u razvoju i invalidnošću zavisi od vrste podrške koja im se pruža u obrazovnoj ustanovi i životu.

Studenti sa invaliditetom, pored socijalne podrške koja se ostvaruje kroz pristupačnost, dobijaju i emocionalnu, materijalnu i podršku kroz druženje. Izvori emocionalne podrške u najvišem stepenu dolaze od kolega studenata, kao i od svih zaposlenih na fakultetu i studentskom domu. Prihvaćenost, svestrana saradnja, svakodnevno pokazivanje saosjećajnosti i povjerenje koje osjećaju u komunikaciji sa nastavnicima, saradnicima, svim zaposlenim i drugim studentima povećavaju njihovo samopouzdanje i podstiču ih u učenju i učestvovanju.

Prema mišljenju studenata, instrumentalna socijalna podrška koju dobijaju od zajednice je raznovrsna i omogućava im punu socijalnu sigurnost i pokrivanje svih troškova studiranja. Izvori instrumentalne podrške su sistem obrazovanja, sistem socijalne zaštite, sam fakultet, lokalne zajednice, drugi pravni i fizički subjekti i porodica. Instrumentalnu podrška čine stipendije, školarine, smještaj u studentskom domu, pokrivanje troškova smještaja i transporta i jednokratna davanja za različite edukativne, kulturne i druge potrebe.

Socijalnu podršku u druženju studenti izražavaju grupnom pripadnošću akademskoj zajednici u kojoj dijele svoje i doživljaje zajednice i povezuju se ostvarivanjem različitih uloga. Članstvo u studentskim organizacijama poistovjećuje ih sa ostalim studentima, a članstvo u asocijacijama lica sa invaliditetom pruža im mogućnost za učenje na iskustvima drugih, saosjećanje i međusobnu podršku zasnovanu na istim potrebama i problemima i na zajedničkoj borbi za poboljšanje vlastitog položaja.

U nedostatku istraživanja na našim prostorima koja se bave životom osoba sa invaliditetom, posebno mladih i nekih specifičnih grupa kao što su studenti, ovo istraživanje je početni korak u naučnom osvjetljavanju socijalne podrške koju uživaju ove osobe, kao jednog od elemenata socijalne uključenosti. Mali broj ispitanika (u odnosu na ukupnu populaciju studenata sa invaliditetom na Univerzitetu u Banjoj Luci predstavlja jednu petinu), nije bio prepreka da se utvrde stavovi studenata o najvažnijim aspektima socijalne podrške koju dobijaju. Naredna istraživanja na ovom planu treba da uključe veći broj studenata, obuhvate druge elemente socijalne uključenosti i istraže i stavove nosilaca socijalne podrške. Rezultati svih istraživanja treba da posluže akademskoj zajednici u povećanju pristupačnosti univerziteta svim mladima sa invaliditetom, poboljšanju kvaliteta i sveobuhvatnosti mjera i da kreatorima socijalne podrške ukažu na značaj njihovog djelovanja u izjednačavanju mogućnosti u sferi obrazovanja.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina (2014), "Kako izvještavati o kvalitativnim istraživanjima? Smjernice za mentore i recenzente", *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (3), str. 352-354.
2. Barath, Arpad (1998), "Socijalna potpora, obitelj i samozaštita u unapređenju zdravlja i liječenju bolesti", u: M. Havelka (ur.), *Zdravstvena psihologija*, Naklada slap, Jastrebarsko, str. 43-51.
3. Berkman, Lisa, Thomas Glass (2000), "Social integration, social networks, social support and health". In: Berkman, L. F. and Kawachi, I., eds., *Social Epidemiology*, Oxford University Press, New York, str. 158-162.
4. Boyd, Brian (2002), "Examining the relationship between stress and lack of social support in mothers of children with autism. Focus on Autism and Other Developmental", *Disabilities*, 17(4), str. 208-215.
5. Cobb, Sidney (1976), "Social Support as a Moderator of Life Stress", *Psychosomatic Medicine*, 38 (5), str. 300-314.
6. Cohen, Sheldon, Thomas Willis (1985), "Stress, social support, and the buffering hypothesis", *Psychological Bulletin*, 89 (2), str. 310-358.
7. Ćuk, Mira (2014), "Social Protection of Persons with Disabilities in Bosnia and Herzegovina", u: Milan Kulić i Jasmina Kovačević (ur.), *Education and Rehabilitation of Adult Persons with Disabilities*, Foča, Univerzitet Istočno Sarajevo Medicinski fakultet Foča, Univerzitet u Beogradu Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 57-75.
8. Dalton, James, Maurice Elias, Abraham Wandersman (2001), *Community Psychology, Linking Individuals and Communities*, Wadsworth, United States
9. Fajgelj, Stanislav (2004), *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primjenjenu psihologiju, Beograd
10. Filipović, Jelena (2009), *Moć reči*. Zadužbina Andrejević, Beograd
11. Gottlieb, Benjamin (1996), "Theories and practices of mobilizing support in stressful circumstances", In: C. L. Cooper (Eds.), *Handbook of Stress, Medicine and Health*, CRC Press, Boca Raton, Florida, str. 339-356.
12. Halmi, Aleksandar (2005), *Strategije kvalitativnih istraživanja u primjenjenim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Jastrebarsko
13. Hobfoll, Stevan, Maja Lerman (1989), "Predicting receipt of social support: A longitudinal study of parents' reactions to their child's illness", *Health Psychology*, 8 (1), str. 61-77.
14. Janković, Josip (2008), *Obitelj u fokusu*, Et cetera, Zagreb

15. Lakićević, Mira (2012), *Socijalna integracija osoba sa invaliditetom*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu / Čigoja štampa, Beograd
16. Leutar, Zdravka, Violeta Oršulić (2015), "Povezanost socijalne podrške i nekih aspekata roditeljstva u obiteljima s djecom s teškoćama u razvoju", *Revija za socijalnu politiku*, god. 22 (2), str. 153-176.
17. Konvencija o pravima lica sa invaliditetom (2006), preuzeto sa http://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/004_Microsoft%20Word%20-%20UN_Medjunarodna%20konvencija%20o%20pravima%20osoba%20sa%20invaliditetom.pdf (10. 03. 2018.)
18. Margaritoui, Alina (2010), "Inclusive Education – Key Aspects: Dilemmas and Controversies", *Educational Sciences Series*, 62, 1B, str. 81-86.
19. Međunarodna povelja o pravima čovjeka (1948), preuzeto sa: http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/04serbian/SChri/SCUniversal_Declaration_of_Human_Rights.pdf (12. 04. 2018.)
20. Mesec, Blaž (1998), *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*", Visoka šola za socialno delo, Ljubljana
21. Mihanović, Vesna (2011), "Invaliditet u kontekstu socijalnog modela", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(1), str. 72-86.
22. Orford, Jim (1992), *Community Psychology Theory and Practice*, John Wiley & Sons, New York
23. *Pravilnik o o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci djetetu i učeniku* (2010), preuzeto sa http://www.drugagimnazija.edu.rs/uploads/1/7/5/4/17548211/pravilnik_o_podrsci_detetu.pdf. (20. 03. 2019.)
24. Pravni fakultet (2018), "Studenti sa invaliditetom", preuzeto sa <https://www.pravo.unizg.hr/studenti>, (10. 03. 2019.)
25. Quinn, Gerard, Theresia Degener (2002), "The moral authority for change: human rights values and the worldwide process of disability reform", In: G. Quinn & T. Degener et al (eds.), *Human Rights and Disability: The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability*, New York, Geneva, *United Nations*; preuzeto sa www.unhcr.ch/disability/part1.htm#chapter1. pdf, (20. 04. 2017.)
26. Rak, Carl, Lewis Patterson (1996), "Promoting Resilience in At-Risk Children", *Journal of Counseling & Development*, JCD, 744, str. 368-373.
27. Sarason, Irwin, Barbara Sarason (2009), "Social support: Mapping the construct", *Journal of Social and Personal Relationships*, 26 (1), str. 13-120.
28. Strategija razvoja obrazovanja Republike Srpske za period 2016-2021. godine,

- preuzeto sa <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/PAO/Documents/pdf> (12. 04. 2019.)
29. Strategija razvoja Univerziteta u Banjoj Luci za period 2017-2025. godine, preuzeto sa http://unibl.org/uploads/files/strane/zakoni_i_interni_propisi/2017/Strategija/Strategija_UNIBL_2017-2025.pdf (10. 04. 2019.)
 30. Udruženje studenata sa hendikepom (2018), *Studentski servisi*, preuzeto sa <http://www.ush.rs/index.php/sr/studentski-servisi/servisi-podrske.html>. (19. 04. 2019.)
 31. UNESCO (1990), *World Declaration on Education for All: Meeting Basic Learning Needs*, Jotmien (5-9 march 1990), Paris
 32. UNESCO (1994), *The Salamanka Statement and Framework on Special Needs Education*, preuzeto sa: http://www.unesco.org.education/pdf/SALAMA_E.PDF, (07. 04. 2018.)
 33. Urbanc, Krstina (2006), "Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom", *Ljetopis socijalnog rada*, 12 (2), str. 321-333.
 34. Zovko, Gojko (1999), "Invalidi i društvo", *Revija za socijalnu politiku*, 2 (6), str. 105-117.
 35. Zovko, Gojko (1982), "Socijalna integracija osoba sa smetnjama u razvoju", *Defektologija*, Vol.18, 1-2, str. 3-13.
 36. Zvizdić, Sibela (2015), *Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

SOCIAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH DISABILITIES IN THE FUNCTION OF SOCIAL INCLUSION

Summary:

In the University of Banja Luka, at the Faculty of Political Sciences are studying 20 students with disabilities. Students with disabilities participate equally with other students in the entire activity and work of the Faculty. Existing accessibility to all content and developed forms of social support from higher education activities enable students with disabilities to become involved and social integrated.

The research, whose results will be present in the paper, dealt with the basic and social characteristics of students, the forms of social support they receive and its contribution to the social inclusion of students with disabilities. The data were collected by analyzing the files off all students with disabilities (20) and the focus group method on a total of N=10 with disabilities.

The results of the research have shown that students with disabilities at the Faculty of Political Science in University of Banja Luka have easier, more difficult and difficult grades physical and sensory impairments. The social support they provide is emotional, informative, and instrumental, as well as support through socializing. The students receive a positive assessment of the received supportive and think that they need to be deepened and expanded, which would increase their involvement and integration.

Keywords: students with disabilities; social support; social inclusion

Adresa autorica
Author's address

Mira Ćuk
Andrea Rakanović Radonjić
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
mira.cuk@fpm.unibl.org
andrea.rakanovic-radonjic@fpm.unibl.org